

Іван Немченко

Феофан Василевський: мандрівний письменник, вояк-доброволець

і подвижник статистики

Ой у полі озерецько,

А там вода прибуває.

Ой там чумак молоденький

Сірі воли напуває

З народної пісні

Степова Україна, яку дехто нині хоче бачити малоросійсько-бездержавним та безликим доповненням до реанімованої імперії північно-східного сусіда, має своє оригінальне обличчя, формоване протягом міріадів швидкоплинних віків. Відтак досить актуальною й на порозі третього тисячоріччя є проблема реконструкції тих суспільно-політичних процесів та мистецьких явищ, уявлення про які спотворювалися чи збіднювалися у радянські часи. Культурно-національний рух на теренах українського Причорномор'я відзначається досить багатою і своєрідною історією. Широко відома ціла плеяда подвижників кінця XIX – початку XX століття, котрі внесли свою частку в справу популяризації серед степовиків української ідеї, піднесення національної та громадської свідомості мешканців краю, поширення видань рідною мовою, збереження старовинних звичаїв і традицій, – Олександр і Софія Русови, Дмитро та Олена Марковичі, Борис і Марія Грінченки, брати Іван, Панас і Микола Тобілевичі, Андрій Грабенко (Конощенко), Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Дніпрова Чайка, Микола Чернявський, Володимир Кедровський, Григорій Коваленко-Коломацький, Володимир Різниченко (Велентій) та ін. На тлі цієї когорти народолюбців, які офірували свою життєву енергію і хист на вівтар служіння Україні, виділяється і призабута постать Феофана (Теофана) Олександровича Василевського (літературний псевдонім Софрон Круть) – статистика, публіциста, прозаїка, перекладача, фольклориста, культурного і громадського діяча (1855-1915). Це нащадок (по материнській лінії) козацького сотника Хвилиновського, знавець української старовини, учасник слов'яно-турецької війни 1875-1878 рр., людина легендарної долі й водночас багатьох нереалізованих можливостей.

Постать Ф. Василевського, його діяльність викликали інтерес у дослідників різних епох. Досить назвати сучасних письменникові критиків, науковців, мемуаристів А. Грабенка (Кононенка), С. Єфремова, М. Павлика, С. Русову, І. Франка. Та й у наступні часи – протягом усього XX століття – Ф. Василевський не залишався поза увагою таких дослідників, як О. Голобородько, Ю. Голобородько, Я. Голобородько, М. Гольберг, М. Каляка, Л. Куценко, О. Макиєнко, П. Рудяков, О. Рябінін-Скляревський, Р. Шевченко. Про нього йдеться в енциклопедичних виданнях [48; 49; 51], матеріалах наукових конференцій [13; 16], у бібліографічних покажчиках [23; 52], довідниках [26; 30] та словниках [53]. До цієї постаті звертався й автор даної статті у ряді своїх матеріалів [35; 38; 41]. У більшості публікацій ім'я Василевського подається як Феофан, хоча нерідко зустрічаємо й

варіант Теофан. У восьмитомній “Історії української літератури” ініціали цього митця чомусь подано як “П. О.” [24, с.425]. А Л. Куценко репрезентує його в своїй книжці “Народу самосійні діти...” як Теофіла [31]. У радянські часи спостерігалася тенденція зараховувати Ф. Василевського до пантеону українських революціонерів-демократів. Наприклад, у п’ятитомному дослідженні “Українська література в загальнослов’янському і світовому літературному контексті” його представлено прихильником соціальної революції [50, с.303-304]. Але як свідчать сучасники, зокрема Д. Овсянико-Куликовський, до подібних речей Теофан Олександрович ставився різко негативно [42, с.410-411].

Народився Ф. Василевський у с. Селезенівці Сквирського повіту Київської губернії (тепер Сквирського району Київської області). З молоком матері він увібрав у себе стихію патріархального українського села з його мальовничими звичаями та обрядами, розсипами рідної мови та пісні. Пізніше це викличе жагу до етнографічної та фольклористичної діяльності з метою зберегти національні пам’ятки та святині, дух предків. Блукаючи берегами невеличкої річечки Сквирки, що неквапливо линула межиріччям більш повноводних Раствавиці та Березянки, щоб улитися до ще могутнішої Росі, юний Теофан марив незвіданими світами та пригодами, що чекають, можливо, навіть за найближчим зарінком. Уява кликала вперед, за валками чумаків, оспіваних у піснях, назустріч великому й розмаїтому життю. Уперед, туди, де степове озеречко, до якого прямують “сірі воли”, а там “вода прибуває...”. Принаймні так співалося по-селезенівськи у фольклорній перлині, знайомій ізмалечку. А ось не так уже й далеко – в с.Грузька на тій же Київщині вже співали інакше:

Ой у полі да криниченька,

Да вода протікає.

Ой там чумак, чумак молоденький

Сірі воли напуває [47, с.110].

Десь там, у світі – різні пісні, різні долі людські та шляхи. Тож Теофанове життя не могло обмежитись контурами Селезенівки й плесами Сквирки. Кликав Київ з високими дніпровськими кручами, вабив Санкт-Петербург з холодною красою Неви, заворожувала схильна до штормового вітровіння Одеса – південна Пальміра...

Навчався Ф. Василевський у Київській духовній семінарії, але по закінченні 4 класів залишив цей заклад, що стало причиною суперечок і розриву з батьком. Далі вчився в Петербурзькому практичному технологічному інституті, проте після першого курсу під впливом масового “ходіння в народ” інтелігентів-філантропів вирушив на село. Обіймаючи посаду писаря, він мав змогу глибоко ознайомитись з гострими проблемами, якими жило селянство, зустрівшись з численними службовими зловживаннями з боку начальства різних рівнів.

Якийсь час у 1870-х роках Ф. Василевський навчався в Новоросійському університеті в Одесі, де запам’ятався сучасникам як палкий українофіл. Цікаво, що тут же в цей період здобувала освіту гімназистка Людмила Березіна, що стане згодом відомою письменницею Дніпровою Чайкою. Але познайомляться вони пізніше – у 1880-х роках і стануть подружжям.

Замолоду Ф. Василевський був одчайдушною і непосидючою людиною. Чи не від захоплення козацькими та чумацькими піснями у нього сформувалася мандрівна психологія, бажання побачити інші краї, виявити свою молодечу вдачу. Тож коли в середині 70-х рр. на

Балканах спалахнула антитурецька національно-визвольна війна, він подався туди, щоб із зброєю в руках захищати права братів-слов'ян. Масові народні повстання охопили тоді великі регіони: влітку 1875 року вибухнула гнівом Боснія та Герцеговина, у вересні 1875 року та квітні 1876 року – Болгарія, а в червні того ж 1876 року війну Туреччині оголосила Сербія, а незабаром і Чорногорія.

Як і В. Афанасьєв, В. Гаршин, Д. Гольдштейн, В. Дебагорій-Мокрієвич, О. Лисенко, І. Манжура, С. Степняк-Кравчинський, В. Яновський та інші добровольці, Ф. Василевський брав участь у баталіях (за відвагу був нагороджений чорногорським орденом “За віру, свободу і хоробрість”), а водночас цікавився життям і побутом мешканців Герцеговини, Боснії, Хорватії, Чорногорії, Сербії. “Це було, – як відзначає Л. Куценко, – відкриття не знаного для нього й одночасно такого близького й рідного світу” [31, с.110]. Наслідком цих спостережень стали статті, нариси, переклади, які письменник надсилав до галицьких видань, де вміщував під псевдонімом Софрон Круть.

Перебування за кордоном (Болгарія, Сербія, Герцеговина, Чорногорія, Боснія, Чехія, Швейцарія) значно розширило виднокола Феофана Олександровича. Пам'ятною для нього стала зустріч з Михайлом Драгомановим у Женеві 1877 року. Ф. Василевський захоплювався цим діячем – обличчям московських імперських амбіцій. Так, у статті “Чистое дело требует чистых средств”, уміщеній у петербурзькій газеті “Молва” (№ 41 за 1876 рік), критик гостро висловився щодо російської політики на Балканах, заснованій на традиційному лицемірстві та ошуканстві. Адже гудячи турків-поневолювачів, імперія Романових сама залишалася жахливою “тюрмою народів”.

О. Голобородько наводить характеристику Ф. Василевського, дану в листі М. Драгоманова до російського літературознавця й етнографа О. Пипіна: “Вы спрашивали, что это за человек? – Отвечаю: молодой л[ет] д. б. около 22-3. Был студентом-математиком в Питере и Одессе, – в 1875 г. отправился в Герцеговину, где дрался, фельдшерствовал... вообще, по всем русским и сербским сведениям оставил по себе прекрасную память в Черногории, Герцеговине и Сербии” [10, с.55-56]. У брошурі “Турки внутренние и внешние: письмо к издателю “Нового времени” (Женева, 1876) М. Драгоманов дорікав російським газетярям, що вони “совсем забыли, что украинофилы-то и были первые ваши корреспонденты из Герцеговины” [19, с.235]. Дослідники Р. Міщук та В. Шандра висловили припущення, що ці слова М. Драгоманова стосуються Ф. Василевського [19, с.650].

Життєві дороги приводили Ф. Василевського і до Белграда, і до Загреба, і до Женеви, і до Праги... Мудрі люди мовлять: “Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти”. Серед товаришів Ф. Василевського ще з тих літ – Микола Лисенко, славетний композитор і просвітник. Як зазначала дружина письменника, “чоловік мій був приятель здавна Миколи Віталійовича. Вони з молодим Русовим та Драгомановим блукали по Болгарії та і взагалі за кордоном і були зв'язані спогадами молодості. Чоловік мій знав взагалі багато старих громадян” [6, арк.16].

Особливо близькими й довірливими були у Ф. Василевського стосунки з другом по Новоросійському університету в Одесі Дмитром Овсяннико-Куликовським, що згодом став визначним ученим-філологом. Доля не раз зводила їх і в Україні, і в країнах Західної Європи. Про Ф. Василевського Д. Овсяннико-Куликовський згадує з теплотою як про “моего товарища по университету и по Одесской Громаде” [42, с.410]. У своїх спогадах у розділі “В Петербурге, за границей и в Одессе” він розповідає про мандри свого друга країнами Європи з патріотичною метою – “поехал в Женеву, к Драгоманову, чтобы принять посильное участие в издании сборников “Громады” и вообще в украинской пропаганде за границей” [42, с.410]. Саме Ф. Василевський, перебуваючи в Швейцарії, влаштував знайомство М. Драгоманова з Д. Овсяннико-Куликовським. Про це можна прочитати в тих же спогадах науковця (спомин “Михаил Петрович Драгоманов” із

розділу “Памяти почивших”). А пізніше, живучи в Празі, Ф. Василевський мешкав на одній квартирі з Д. Овсянко-Куликовським “дабы совместно работать в избранном направлении” [42, с.410]. Зокрема, йшлося про переклади українською мовою видань європейських мислителів. Ф. Василевський з Д. Овсянко-Куликовським разом працювали над перекладом брошури німецького та австрійського економіста й соціолога А.-Е.-Ф. Шеффле.

Повернувшись на Україну, Ф. Василевський займається просвітницькою, статистичною, фольклористичною та етнографічною діяльністю, належить до молодого крила Одеської громади.

Яким було це середовище й у 1870-х роках – за навчання в Новоросійському університеті, і на початку 1880-х рр. – уже після повернення з-за кордону та військової служби (як засвідчує формулярний список про службу, що зберігається в приватному архіві спадкоємниці письменника – киянки Ольги Григорівни Дроб’язко, з 27 жовтня 1878 року Феофан Олександрович стає рядовим царської армії за призовом, а в січні 1880 р. наказом по бригаді він отримує чин молодшого фєєрверкера і звільняється в запас), можемо дізнатися з тих же спогадів Д. Овсянко-Куликовського. У розділі “Годы студенчества” мемуарист веде мову про гурт одеської молоді, з яким він був “связан не только личными и товарищескими отношениями, но и общностью направления тех идей времени, которым и я отдавал свою дань увлечения. Это был круг студентов-украинофилов, входивший в состав Одесской украинской Громады” [42, с.396]. Тут, поряд зі старшими громадівцями Леонідом Смоленським, Олексієм Андрієвським, Михайлом Боровським, Володимиром Мальованим, Михайлом Климовичем та їх молодшими побратимами Євгеном Борисовим, Миколою Дашкевичем, Петром Климовичем, а також суспільно активним жіноцтвом Оленою Смоленською, Юлією Мальованою, Марією Єгуною, Софією Єгуною, Д. Овсянко-Куликовський називає і Феофана Василевського. “Это был, по натуре, человек живой, бодрый, веселый, жизнерадостный, к тому же деловой и очень работоспособный. Я близко знал его и никогда не замечал в нем ни малейших признаков предрасположения к унынию, к разочарованности, к *taedium vitae*” [42, с.411]. Саме розгорнутий портрет письменника й статистика, залишений його другом, мабуть, чи не найкраще розкриває нам духовний світ цього діяча-гуманіста й просвітника, його інтереси й сподівання: “Доступный влиянию властных идей и увлечений времени, он умел относиться к ним с разбором и критикой. Он отличался положительным складом ума, большим здравым смыслом; всякий утопизм и романтизм были чужды ему. Так называемые “малые дела”, если только они давали возможность принести осязательную помощь народу, он предпочитал большим революционным замыслам, казавшимся ему занятием сомнительным и непрактическим. К “хождению в народ” с проповедью социализма или с “бунтарскими замыслами” он относился резко отрицательно, как и я...” [42, с.410-411].

На початку 80-х рр. Ф. Василевський перебуває на посаді статистика в Єлисаветграді, що був тоді повітовим центром Херсонської губернії. Тут у 1879-1880 рр. за ініціативою лікаря О. Михалевича і секретаря місцевого поліцейного управління І. Тобілевича було створено українофільський гурток, серед активістів якого були А. Грабенко, О. Волошин, С. Дудін, Є. Чикаленко, О. Русов, С. Русова, Д. Маркович, О. Маркович... Пліч-о-пліч з ними виступав і Ф. Василевський, який підтримував стосунки й із гуртком народовольчого спрямування. Разом з О. Михалевичем, І. Тобілевичем, О. Волошином, О. Дяченком він займався перекладацькою справою з метою пропаганди рідного слова, розширення виднокола простолюду в різних царинах, зокрема економічній. Є відомості про роботу Феофана Олександровича як перекладача над розділом “Введение в политэкономю” [31, с.60].

Просвітницька діяльність єлисаветградців, їх прагнення поширювати українське друковане слово завдяки перекладам з російської були зустрінуті вороже тогочасною владою, адже згідно з царськими указами та різними інструкціями культурно-національне життя на Україні мало бути цілком паралізованим. Відтак не дивно, що наприкінці 1884 року роботі гуртка було покладено край, а його учасники потрапили за ґрати, звинувачені в “государственном преступлении”. Рапорти “о ходе дознания об обнаруженном в г. Елисаветграде “Украинофильском кружке” датовані груднем 1884 р. Ідеться, зокрема, про низку свідчень у цій справі з боку Самійла Дудіна, Віктора Верняківського, Євгена Хороманського та ін. [15, арк.148-153]. Як зазначено в донесенні помічника начальника Херсонського губернського жандармського управління в Єлисаветградському повіті штабс-капітана Дремлюги, поданому на ім'я товариша прокурора Одеської судової палати П. В. Деліна від 14 січня 1885 р., гуртківці О. Русов, О. Волошин і Ф. Василевський винними себе ні в чому не визнали. “Каждый из них в отдельности признал участие свое в переработке разных русских сочинений на малороссийский язык, отвергая какую-либо при том преступную тенденциозность, а также участие в каких-либо революционных сборах и вообще преследовании таких идей” [15, арк.209].

Що стосується Феофана Олександровича, то він прямо заявив, що думку про книжки для народу виношував давно, ще з початку 70-х років, вказав на вплив на нього в цьому плані М. Костомарова. Але на відміну від визначного історика, який стверджував, що “для малороссийского народа нужны книжки только первоначального и домашнего обихода, он, Василевский, не согласен вполне с этим и думает, что народу нужна и более развитая литература, а особенно народу малороссийскому” [15, арк.212].

Завдяки коштам, зібраним Д. Марковичем і внесеним за О. Русова (1500 крб.), О. Волошинова (500 крб.) і Ф. Василевського (500 крб.), 17 січня 1885 року згадані гуртківці були звільнені з-під арешту. Але їхні імена і далі зустрічатимуться в різних поліцейних документах і кореспонденціях. За патріотичні поривання і демократичні переконання українофілів було покарано засланням, зокрема й до Херсона. Як згадував А. Конощенко, “витребувала нас туди губерніальна земська управа після того, як в Єлисаветі розпочали жандарми “дело о тайном сообществе”, що мало б то на меті “ в более или менее отдаленном будущем, путем распространения дозволенных цензурою малороссийских сочинений ниспровергнуть существующий порядок». Мабуть, ми були-таки трохи “винуваті” в цій справі, бо з Єлисавету за роки 1881-1884 було послано до цензури в Петербург з десятком рукописів оригінальних і перекладів [...]. Всі вони так і загинули в цензурі” [28, с.121]. З цих же спогадів дізнаємось про долю окремих подвижників: “Дехто з гуртка опинився аж за Байкалом (О. Михалевич), декого (О. Русова, Ф. Василевського) продержали в острозі й випустили на волю; І.К. Тобілевича скинули з посади секретаря міської поліції, і він став актором української трупи, а Д.В. Марковича перевели на службу до Херсона” [28, с.121].

Ще працюючи статистиком у єлисаветградському земстві, Феофан Василевський брав участь в VI археологічно-етнографічному з'їзді, що відбувся в серпні 1884 року в Одесі. Там він зустрівся зі своїм земляком – видатним українським істориком Володимиром Антоновичем та його дружиною Катериною, що займалась археологією. З'їзд приніс чимало вражень і знайомств, серед яких особливо слід виділити зустріч з молододу вчителькою і письменницею Людмилою Олексіївною Березіною, що обрала гучний літературний псевдонім – Дніпрова Чайка. Професор В. Антонович щиро порадив Ф. Василевському “не ловить гав” і звернути увагу на цю дівчину, що й було вчинено. Як згадувала в автобіографічних матеріалах Дніпрова Чайка, тоді “перебалакано було чимало і виявилось, що і я і він оремо одну ниву” [6, арк.11]. Адже письменниця привезла на

з'їзд археологічні знахідки і три зошити фольклорних записів з сіл Херсонщини і Таврії, а Василевський теж захоплювався подібними речами – досить згадати його добірку “Народні пісні, записані в селі Селезенівці Сквирського повіту Київської губернії”, куди ввійшли такі зразки, як “Ой у полі озерецько”, “Ой шли чумаченьки з Криму” та ін. До того ж наступного 1885 року очікувався вихід одеського літературного альманаху “Нива”, куди обоє подали свої твори: Феофан – оповідання “Злодій”, а Людмила – нарис “Знахарка” та деякі вірші. Отже, спільні літературні інтереси, участь в українофільських заходах зблизили молодих людей і між ними зародилась глибока приязнь, що згодом переросла в кохання. Дніпрова Чайка після з'їзду повернулася до Бесарабії, де працювала репетиторкою, а її новий знайомий – до Єлисаветграда. Але розлуки не відчувалось завдяки листуванню.

У вірші “Прийнявши лист від Ф[еофана]” Дніпрова Чайка зізнавалась: “Питаються люди – який в мене милий, Який? Розказати не вмю! Як рай, він хороший, як май, він вродливий, Лиш хто його бачити вспіє” [18, с.23]. А порівнявши героя своїх мрій з квіткою, що під поглядом сонця стає непримітною і никне, а під зорями сяє своєю чарівливістю, вона додає: “Отак від кохання якраз процвітає Мій милий, мій щиро коханий. Красу ту, ті очі я бачу, я знаю, – Хай кажуть же люди: “Поганий!” [18, с.23].

У зв'язку з засланням ряду єлисаветградців, а серед них і Ф. Василевського на початку 1885 року до Херсона, незабаром – у травні сюди ж приїздить Дніпрова Чайка. “Я ще більше поспішала в Херсон в травні – туди, де живуть любі для мене українці. Хотілося мені дуже познайомитись із Русовими і з Марковичевою родиною. Списалася з Феофаном Олександровичем, що коли хочуть мене бачити, щоб зустріли, пароплав одеський. Як вони одержали мою телеграму, то гуртом і вийшли цілою статистичною родиною” [6, арк.12-13]. Завдяки Ф. Василевському письменниця тісно здружилась з тогочасною херсонською інтелігенцією: О. та С. Русовими, Д. й О. Марковичами, А. Грабенком та ін. Це було ядро українофільського гуртка в Херсоні, що продовжив патріотичну діяльність єлисаветградців, обірвану царськими репресіями. Оскільки готувався до друку альманах “Степ”, то Ф. Василевський передав для нього твори Дніпрової Чайки, відзначивши в розмові з Андрієм Грабенком, що “дівчина пише і багато пише”. Феофан Олександрович радив їй “для поетичної практики перекладати російських поетів, особливо Лермонтова”, адже цей майстер слова “дасть і поезію, і свій – кований вірш”.

14 травня відбулася поїздка до Олешок, де мешкала з дітьми Софія Федорівна Русова (їй заборонялось жити в Херсоні чи інших губернських центрах як учасниці революційного руху). Тут же існував культурно-народницький осередок, очолений цією незвичайною жінкою. Погостювавши в Олешках, Ф. Василевський і Дніпрова Чайка зранку 15 травня відпливли до Херсона і по дорозі настала довгождана мить освідчення. “Мій обранець, – стверджувала письменниця, – був сильний і душею і тілом чоловік, і з себе непоганий, з чудовими карими очима” [6, арк.13]. А ось як характеризує вона коханого в своїй записній книжці: “В[асилевский] производит на меня такое впечатление: когда я смотрю в его глаза, мне кажется, что я заглядываю в глубокий колодезь с намерением рассмотреть его дно и вместо того вижу свое собственное отражение на поверхности, а его дна не могу видеть, так оно глубоко и темно. Отвращаю взгляд, снова заглядываю и вновь в его глазах я вижу, что он читает в моей душе, и это прочтенное виднеется у него в глазах – опять я вижу свое отражение в колодце. Что сделать, чтобы увидеть дно, а не свое отражение? – Верно броситься в него – тогда только, когда очутишься на дне его, покроешься его водой, не увидишь своего отражения на поверхности, а будешь знать его дно, которое сделается и твоим также” [17, с.304]. Там же Дніпрова Чайка наводить рядки з неопублікованої на той час поеми “Галина криниця”, які дуже сподобались Феофанові: “Гарна-

гарна калинонька – Цвіт, як сніг, біліє, А ще краще, як од ягід Вся зачервоніє. Гарна-гарна дівчинонька, Рожевая квітка, А ще краща молодиця в червонім очіпку” [17, с.304].

Ця поетична замальовка супроводиться належним коментарем: “Хорошо растет деревцо до первого цвета, но еще лучше, если хороший садовник присмотри за ним в это время – тогда оно и пышно открасуется, и плод принесет, и еще более укрепится в росте” [16, с.304]. Спілкування з Ф. Василевським окрилювало письменницю, додавало їй віри в себе, в розквіт власного хисту, вияв здібностей, яких раніше за собою не помічала: “...Сознаю себя в периоде цветка, готового к цветению. То, чего прежде боялась, стыдилась и отрекалась – властно поселилось у меня в душе и распоряжается, а я, покорно сложивши руки, смотрю на него и говорю: “Да будет воля твоя” [17, с.304]. З такими райдужними надіями входила в подружнє життя зі своїм обранцем Дніпрова Чайка. Почувалася щасливою й успішною. У хвилю недовгої розлуки вона подарувала нареченому свій фотознімок, де зображена в українському національному вбранні, і підписала на звороті: “Дорогому моему. Душа моя там коло тебе. Хай же й очі дивляться на тебе і розважають в тузі” [45].

В захопленні від шлюбної пари були й друзі та однодумці. Так, С. Русова, яка добре знала Феофана Олександровича ще з часів його навчання в Києві (мешкали в одному й тому ж будинку), з хвилюванням зазначала в листі до Дніпровой Чайки від 15 червня 1885 року: “И я радостно смотрю на Ваше будущее, моя дорогая, рука об руку с любимым человеком Вы пойдете к одной общей и одинаково дорогой для Вас обоих цели – Вы пойдете на помощь своим землякам...Вы будете жить не только ради своего личного счастья, Вы будете искать возможности принести хоть каплю пользы дорогой родине” [58, с.14-15].

Восени 1886 року в родині Василевських з’явилась перша дитина – Оксана. За кумів було взято Русову та Дмитра Марковича. Проте сімейні клопоти не зважають Дніпровой Чайці й Ф. Василевському у 1886-1887 рр. брати діяльну участь у різних громадських, літературно-мистецьких заходах на Херсонщині. Влітку 1887 року Феофан Олександрович відправляє дружину з маленькою донькою до свого брата в Крим, і там з-під пера письменниці народжуються її знамениті “Морські малюнки”. А в Херсоні аматорський гурт виставляє її ж п’єсу “Коза-дереза”, музику до якої пізніше напише М. Лисенко. Давні приятелі Ф. Василевського П. Житейський, М. Лисенко та ін. стають близькими друзями і Дніпровой Чайці, заохочують її до активного творчого пошуку.

Слід наголосити, що 10 грудня 1886 року з’явилось “высочайшее повеление” – “подчинить гласному надзору полиции на 2 года обвиняемы: Ивана Тобилевича, Александра Русова, Феофана Василевского, Александра Волошинова, Андрея Грабенко” [15, арк.445]. Міністр внутрішніх справ Росії наприкінці того ж часу видав секретний наказ губернаторам щодо заборони приймати на статистичну службу політично неблагодійних осіб. У зв’язку з цим на початку 1887 року було офіційно звільнено з посад у статистичному відділі Херсонського губерньського земства О. Русова, А. Грабенка і Ф. Василевського. Проте, як стверджує у своїй розвідці 1920-х років “Херсонський гурток Русова 1885-1889 рр.” дослідник О. Рябінін-Скляревський, вони продовжували виконувати свою звичну роботу вдома. Гроші отримували на своє ім’я О. Браунер і розподіляв потім між ними [46, с.25]. 2-4 листопада 1887 року в Херсоні відбувся з’їзд земських статистиків, де неофіційно були присутні О. Русов, А. Грабенко й Ф. Василевський. 26 листопада 1887 р. “доброзичливці” написали донос до жандармського управління, а ще раніше – 10 листопада було проведено обшук у С. Русової. Тиск на українофілів зростав, зведена до окремих заходів діяльність узагалі унеможлиблювалась .

Наприкінці 80-рр. багатьох неблагодійних було вислано за межі Херсонщини. Василевські потрапили до Києва, де жили по вул. Золоторитській, № 6. Згодом вони переїхали до маєтку Королівка на Сквирщині (тепер Попільнянський район Житомирської області). Там, за словами Дніпрової Чайки, “чоловікові було повно клопоту до роботи”, а в неї самої через зміну обставин “лились сльози, поки не звикла”. Адже відчувався відрив від друзів-інтелігентів, від тих громадських справ, якими жила. Щодо перебування Василевських у Королівці є ряд різночитань. Це стосується насамперед самого населеного пункту, оскільки в даному регіоні є кілька сіл з подібною назвою. Як стверджує, наприклад, П. Водяна, “родина Василевських була вислана в село Королівку Херсонської губернії” [7, с.74]. У біобібліографічному словнику “Українські письменники” (1963) констатується, що Дніпрова Чайка з Ф.Василевським мешкали “в с. Королівці біля м. Фастова” [53, с.397]. Так само Б. Чайковський у біографічному нарисі в антології “Веселка” (1984) зазначає, що “Василевські оселилися в селі Королівка, недалеко від Фастова” [1, с.397]. Сама Дніпрова Чайка не раз зазначала координати названого маєтку, де мешкала родина, в листуванні. Вона потверджує, що йдеться про Королівку під Попільнею.

Наприкінці 1894 року для Василевських з’являється можливість повернутися до Херсона. О. Русов ще в жовтні повідомив своєму побратиму про це. Він дуже цінував якості Феофана Олександровича і чекав од того плідної і сумлінної статистичної роботи.

В 90-900-х рр. Ф. Василевський поступово відходить від активного літературного і громадського життя, обмежившись своєю працею статистика, родинними турботами (після Оксани народилось ще двійко дітей – Вячеслав і Наталя). Нерідко він сварив дружину, що “більше фольклором, як господарством турбується”. Та й родичі Феофана Олександровича не схвалювали потяг Дніпрової Чайки до красного письменства, активного творчого самовираження.

Проте, як видно з місцевої хроніки та ряду досліджень, Ф. Василевський час від часу й надалі заявляв про себе на громадській ниві, але здебільшого в контексті своєї професійної діяльності. У серпні 1898 року він очолив делегацію від Херсонської губернії на Х з’їзд російських природознавців та лікарів у Києві. На цьому форумі, що тривав з 21 по 30 серпня, Ф. Василевський виступив із доповіддю “О способе исследования экономического значения грунтовых дорог” на засіданні підсекції статистики, а в 1900 році взяв участь у статистичній нараді при Імператорському Вільному Економічному Товаристві в Санкт-Петербурзі, де репрезентував доповідь Данные, собираемые в Херсонской губернии по текущей статистике [33, с.104]. У газеті “Юг” від 31 серпня 1901 року повідомлялося, що “статистик херсонского губернского земства Ф. А. Василевский выехал в Полтаву для участия в праздновании 25-летнего юбилея деятельности А. А. Русова, нынешнего статистика полтавского губернского земства, ранее много времени прослужившего в нашем губернском земстве в должности губернского статистика” [34, с.2]. Саме Феофану Олександровичу було виявлено таку честь – від імені Херсонщини вітати піонера української статистичної справи. А в 1909-1910 роках Ф. Василевський був обраний почесним головою підсекції статистики на XII з’їзд російських природознавців та лікарів у Москві [33, с.105].

На початку ХХ ст. сім’я Василевських знову зазнає переслідувань. Була ув’язнена за антиурядові виступи Людмила Олексіївна. Скуштував призабутого арештантського хліба й Ф. Василевський. Як згадувала письменниця, це трапилось, коли “підійшла перша революція”, тобто події 1905-1907 рр. Тоді “чоловік попав був у тюрму” [6, арк.17]. Хоча, як здавалось, він уже цілком на той час відійшов від українофільського руху. Проте разом із дружиною та колегами по земству був залучений, наприклад, до діяльності в місцевих структурах партії кадетів. Це видно з промови Є. Щепкіна, опублікованої в газеті “Юг” від 18 листопада 1905 року: “Уездный комитет народной (к.-

д.) партии избрал особую земельную комиссию для развития и популярного изложения земельной программы партии. В комиссию эту вошли: Г. К. Пачоский, Е.И. Яковенко, А. М. Зиновьев, А. М. Грабенко и Ф. А. Василевский” [59, с.3] . А далі зазначалося, що створена також “постоянная редакционно-издательская комиссия из пяти человек – В. И. Гошкевича, А. М. Грабенко, Л. А. Василевской, Гр. А. Коваленко-Коломацкого, К. М. Яичкова для составления партийных народных листков и редактирования материала по делам партии для газеты “Юг” [59, с.3].

Як данина минулим творчим здобуткам Ф. Василевського, у 1905 році в м. Львові з передмовою І. Франка виходить книга нарисів “Записки українця з побуту між полудневими слов’янами”, котра швидко стала раритетом. Це був своєрідний літературний пам’ятник людині, що відмовилась від систематичної письменницької діяльності. (Зазначимо принагідно, що авторіві даної статті вперше пощастило побачити й погортати це рідкісне видання у 1980-х роках у приватному архіві спадкоємниці письменника – киянки Ольги Григорівни Дроб’язко, яка пізніше привозила його до Херсона і демонструвала на виставці, присвяченій 130-річному ювілеєві Дніпрові Чайки в 1991 році).

Протягом наступних років стосунки між Василевськими погіршуються, доходить до розриву. Причиною цього дослідник В. Пінчук називає зраду з боку чоловіка. Але крім того, певно, далось взнаки й поступове відчуження, поява відмінних інтересів. У вірші “Ненависть” Дніпрова Чайка стверджує: “Не ворог він – друзяка щирий був, Ділили ми з ним хліб, ділилися думками, І кожен з нас в собі вкраїнське серце чув, І мовою жививсь, і рідними піснями. І мрії золоті ми в рідний край несли, Для їх, мов для зерна, ми землю готували, В супрязі ми й ярмо те радо потягли, І доброго врожаю дожидали. Минув наївний час. Рахунки грошові На інший шлях життя нам нишком направляли...” [18, с.56]. Звичайно, Ф. Василевський успішно продовжував свою статистичну роботу, якихось нарікань на нього у цьому плані не було. Так тривало до останніх літ життя. У губернській пам’ятній книжці на 1912 рік, яка зберігається у фондах Херсонської обласної наукової універсальної бібліотеки ім. О. Гончара, серед діючих тоді працівників статистичного відділу згадується й Ф. Василевський [43, с.10]. Протягом десятиліть виходили впорядковані ним статистико-економічні огляди Херсонської губернії з інформацією про територію, населення краю, розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі тощо. Назвемо хоча б такі праці, до яких традиційно був причетний Ф. Василевський то як співавтор, то як укладач і редактор: “Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 томах” – том 2 “Елисаветградский уезд” (Херсон, 1886; 636 с.), том 3 “Александрыйский уезд”(Херсон, 1888; 540 с.), том 4 “ Тираспольский уезд” (Херсон, 1889; 388 с.); “Некоторые данные о ходе и развитии сельского хозяйства в Херсонской губернии: объяснительная записка к диаграммам, предоставленным на Нижегородскую выставку в 1896 г.” (Херсон, 1896; вип.1: 30 с.); “Некоторые данные о бюджетах губернского земства в Херсонской губернии: объяснительная записка к диаграммам, предоставленным на Нижегородскую выставку в 1896 г.” (Херсон, 1896; вип.2: 15 с.); “Материалы для исследования грунтовых дорог Херсонской губернии” (Херсон, 1898; вип.1: 134 с.); “Пожары в Херсонской губернии за 1868-1894 гг.: опыт исследования условий пожарности в поселениях, подлежащих обязательному земскому страхованию”(Херсон, 1900; 85 с.); “Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1894 г.: в 8 выпусках (Херсон, 1901-1911), “Херсонская губерния: свод цифровых данных” (Херсон, 1910; вип.1: “Население и сельское хозяйство”, 189 с.); “Херсонская губерния: свод цифровых данных” (Херсон, 1912; вип.2: “Частное землевладение: мобилизация, ценность и доходность” 281 с.) тощо.

Серед інших здобутків Ф. Василевського – упорядкування ґрунтовних праць “Ремесла и промыслы Херсонской губернии” (Херсон, 1905; 145 с.), “Переселенцы из Херсонской губернии в 1894-1912 гг.” (неопублікована).

Як відзначав сучасник цього справжнього майстра своєї справи, “в земской служебной жизни это был выдающийся работник. Ряд крупных вопросов земской жизни проходил через статистическое отделение и он в них всегда принимал живое, деятельное и энергичное участие. Оригинальная мысль, подробное и обстоятельное исследование и прекрасное изложение сопровождали все его земские работы” [54, с.553].

Щодо смерті письменника й статистика є різночитання. За даними біографа Дніпрової Чайки Р. Шевченка, 31 березня 1915 року (13 квітня за новим стилем) Ф. Василевський наклав на себе руки “в припадке душевного расстройства” [58, с.25]. Цей же час кончини митця фіксують у своїх дослідженнях Н.Вишневецька [2, с.6], М.Каляка [26, с.60], О.Килимник [27, с.18], В.Пінчук [44, с.26] тощо. Безперечною ця дата є й для історика О.Макиєнка. У дослідженні “Ф. О. Василевський – статистик херсонського земства: до 150-річчя від дня народження” (2005) [33] він посилається на один з некрологів, поданих у періодиці 1915 року.

Іншу дату смерті публіциста наводить М. Гольберг в “Українській літературній енциклопедії” – 31 березня 1912 року [48, с.276], і вона повторюється (зі знаком питання) в бібліотечних покажчиках, наприклад, у “Знаменних і пам’ятних датах Херсонщини на 1995 рік” (1994) [23, с.43]. Цей же рік називає Я. Голобородько в дослідженні “Письменники і Херсон” (2003) [12, с.25] та Л.Куценко в розвідці “Народу самосійні діти...” (2005) з підзаголовком “Українська доля Дикого поля” [31, с.109]. Цієї ж дати дотримується й О.Голобородько в книжці “Живильні промені” (2014), але знову ж таки зі знаком питання [10, с.55].

Що стосується третьої версії – відомостей, поданих у другому виданні “Української радянської енциклопедії” (1978), де рік смерті Ф. Василевського віддалено в минуле аж до 1905 року [49, с.130], а також повторених (зі знаком питання) в “Українському радянському енциклопедичному словнику” (1986) [51, с.252], то вони не витримують аніякої критики і легко спростовуються. Адже є чимало відомостей про діяльність письменника у наступне після 1905 року десятиліття.

Дехто з авторів подає в своїх матеріалах одразу дві дати смерті Ф. Василевського. Наприклад, у “Некрополі України” М.Кутинського фіксуються щодо цього і 1905, і 1912 роки [30, с.142].

Херсонські краєзнавці І. Калиниченко та О. Марущак віднайшли свідчення діяльності письменника в 1915 році. Йдеться про участь Ф. Василевського разом зі своїм колегою А.Грабенком у черговій виставці Товариства образотворчого мистецтва [25, с.6]. Тож слід дотримуватись першої версії щодо смерті Феодана Олександровича – 31 березня (13 квітня за н. ст.) 1915 року. Адже незаперечну крапку в будь-яких суперечках щодо дати самогубства письменника ставить хоча б такий розлогий (на кілька сторінок) некролог, опублікований у “Известиях Херсонского уездного земства” (№ 20 від 15 травня 1915 р.) [54]. Із нього дізнаємось, що “вечером 31 марта трагически скончался заведующий статистическим отделением Херсонской Губернской Земской Управы Феодан Александрович Василевский. Сошел в могилу один из выдающихся работников Херсонского земства, покончил счеты с жизнью недюжинный человек современной жизни, типичный представитель вымирающего поколения 70-х годов” [54, с.551]. Простежуючи основні віхи життя покійного, автор цього матеріалу вибирає моменти в його долі, що засвідчують непересічність цієї особистості, людини нестандартних думок і рішень, слів та вчинків (“бросает университет и идет добровольцем в Герцеговину”, “жажда познания западной культуры влечет

его затем за границу“, “желание ближе изучить жизнь народа и принести ему пользу бросает его в волостные писаря“ тощо). Це – “сын Украйны“ [54, с.552]. І вже навіть цього визначення було б досить, щоб зрозуміти: для рідного краю Ф. Василевський зробив чимало. Хоча, мусимо з сумом констатувати, що й до сьогодні це ім'я лишається маловідомим. Наприклад, у десяти томній “Енциклопедії історії України“ (2003-2013) [21] годі й шукати статтю-персоналію про нього.

Літературно-публіцистичною, перекладацькою та фольклористичною діяльністю письменник плідно займався в 70-80-х рр. ХІХ століття. Найвідомішими в його спадщині є нариси, статті, спогади, рецензії, замітки, що пов'язані з війною на Балканах 1875-1878 рр. та громадським і культурним життям південних слов'ян. Серед цих матеріалів виділяються “З Любляни”, “Чорногорці в Герцеговині”, “Війна слов'ян з турками в 1875-1878 рр.”, “Сербська омладина”, “Деяк про Сербію”, “Сербське царство і турки”. Частина з них друкувалась на сторінках галицьких видань “Правда”, “Світ”, “Дзвін”, “Громадський друг”, “Молот”, а деякі так і залишились неопублікованими. Це колоритні замальовки життя і побуту, звичаїв і традицій південних слов'ян, на тлі яких подано яскраві постаті, схоплені поглядом спостережливої людини. Це й репортажі з поля битви, портрети мужніх повстанців, що боронять свою волю.

Детальніше зупинимося на виданні нарисів Ф. Василевського “Записки українця з побуту між полудневими слов'янами“ (Львів, 1905). У Франковому передслов'ї, названому “Від редакції”, зазначалося:

“Хоча доля не мало кидає наших Українців по всім усюдам, то проте дорожніх та побутових записок про сторонні краї й народи на українській мові дуже не багато. І всякому, хто знає педагогічне і загалом культурне значіння таких записок у інших літературах, приходиться дуже жалкувати, що у наших земляків здавна так мало було охоти ділити ся своїми вражіннями і спостереженнями з ширшою громадою. Певно, вина тут у значній мірі й нашого нерозвиненого книжного діла, яке доси не мало спромоги публікувати такі писання, так що й ті невеличкі проби мемуарної та подорожницької літератури, які у нас були доси (з виємком хиба записок д-ра Ярослава Окуневського) або лежать у рукописах, або пропадають у фелетонах щоденних газет та в старих річниках давніших часописей, що давно зробили ся бібліографічною рідкістю.

З того бібліотечного пилу хочемо отсе видобути одного письменника, що на коротеньку хвилю, 1878—79 року, блиснув був у нашім письменстві, подав своїми писаннями дуже гарні надії, і потім, вернувши ся до Росії, потонув у темних хвилях російського життя і вмер для нашого письменства“ [55, с.І-ІІ].

Далі Каменярь намагається реанімувати призабуту пам'ять про цього діяча, навівши ряд суттєвих штрихів до його біографії як громадянина і як літописця подій на Балканах, як автора цілого ряду публікацій у галицьких виданнях.

“Софрон Круть (псевдонім) належав до тої немалочисленної громадки Українців, що в половині 70-их років минулого віку під гомін герцоговинського повстання, а далі сербо-турецької війни схопила ся бігти на поміч „братам Слав'янам“ і 1878 р. вертала з тої війни багата досвідами, спостереженнями та розчаруваннями. Та коли інші (ось прим[іром] покійний поет та етнограф Іван Манджура) ховали свої досвіди та розчарування в глибині душі, Софрон Круть, пробуваючи по повероті з війни довгий час у Відні, вхопив за перо, щоб поділити ся з українською громадою своїми вражіннями.

Доля судила, що садинок українське виданє, до якого тоді міг звернути ся Софрон Круть зі своїми працями, був видаваний під редакцією М. Павлика „Громадський Друг", що швидко мусів докінчувати своє недовге істнованє під псевдонімами „Дзвін" і „Молот". Тут була надрукована його статя „Війна Слав'ян з Турками“, а також його огляд статистики Сербії по свіжо виданій тоді книжці Мілічевича „Кнежевина Сербія". Та се була лише частина того, що д. Круть написав або розпочав писати в ту пору. В редакційній теці „Громадського Друга" лишили ся спомини „Чорногорці в Герцоговині", на жаль не скінчені, далі переклад дуже інтересної політичної брошури Светозара Марковича „Сербія на истоку" з просторим переднім словом перекладача, прегарний уступ його дорожних записок „У Любляні" і ще деякі дрібніші праці та уривки. Коли розбило ся видавництво д. Шавлика і сам він виїхав до Швайцарії, я дав записки про війну в Герцоговині до „Правди" 1880 р., а передмову до перекладу Марковича і нарис „У Любляні" до „Світа 1881 р.“ [55, с.II-III].

І.Франко не сумнівається, що ці матеріали “не перестаріли й доси” і можуть “служити корисною лектурою” хоча б і для покоління початку ХХ століття. Автор передмови наголошує на потребі публікації записок Софрона Крутя в такому цілісному варіанті – “і з огляду на свої теми – всі вони відносять ся до побуту південних Слав'ян», «і з огляду на свою не малу літературну вартість”, і як “документів до психології тих українських добровольців, що бігли за Дунай брати участь у “війні за волю”, хоч і знали, що перед ними була далеко більша і тяжча війна за волю в ріднім краю” [55, с.III-IV]. Завершує свою передмову І.Франко як з утіхою, що з'являється перед читацьким загалом таке самобутнє цілісне видання, так і з сумом, оскільки талант автора далі цих нарисів не розвинувся: “Буде се інтересна пам'ятка одного з поривів української душі на ширший світ, та заразом акт пієтизму для письменника, що подавав, а не справдив гарні надії, л і т е р а т у р н а с п а д щ и н а С о ф р о н а К р у т я” [55, с.IV].

Книжка Ф. Василевського складається з таких матеріалів: “Чорногорці в Герцоговині”, “Війна Слав'ян із Турками (1875—1878 р. р.)” та “В Любляні (З дорожних записок)”.

Нарис “Чорногорці в Герцоговині” репрезентований чотирма розділами: “В Чорногорі”, „Бегове корито”, “Піц Міня” та “По дорозі до Пека Павловича”. Відкривається він своєрідним заспівом, підписаним іменням Софрон Круть – “Записки українського добровольця в Герцоговині”.

Автор, що ховається під указаним псевдонімом, розповідає про свої враження від зустрічей із колоритним учасником балканських подій – Малорусом, чий нотатки він і вирішив, мовляв, оприлюднити. Знайомство це відбулося завдяки посередникам, про яких не забуває згадати оповідач: “В 1876 році я був охотником [тобто добровольцем, волонтером – І.Н.] у Сербії під командою генерала Алімпіча. Стояли ми з того боку Дріни, в Босні. У мене був батальонним командиром один Чорногорець, Іванович, чоловічина добрий, відважний і не дурний. Балакаючи часто з ним, я чув від нього про одного Малоруса, що до початку сербської війни разом із ним був у Герцоговині і воював там, а тепер був десь у Сербії. Я бажав чути про нього що-небудь більше і кожний раз просив Івановича розказувати мені про Герцоговину і про Малоруса, якого він раз у раз вихвалював” [29, с.3]. Про того ж таємничого вояка говорить і Марко – “малий, літ 15 Чорногорець, що все був із Івановичем, начеб його ад'ютант” [29, с.3-4]. І ось довгождана зустріч. Малорус виявився “молодим чоловіком, середнього зросту, з великою бородою”, “одягнений на половину в сербське, на половину чорногорське” [29, с.4]. Спочатку він не виявив особливої приязні до оповідача, але за який місяць здружився з ним і навіть передав свої нотатки – “записки, написані то оловцем, то пером на різних аркушах паперу нашою мовою” [29, с.5]. Ці матеріали й пропонує читацькій аудиторії Софрон Круть, зазначаючи, що друкує їх майже в первозданному

вигляді, лише з подеякими корективами. У репрезентованому ним Малорусові ми впізнаємо самого автора, тобто Ф.Василевського. А елемент містифікації сприймаємо лише як данину літературній традиції.

У розділі “В Чорногорі” автор подає описи містечок Різано, Унац, Граово, інтер’єри приміщень і картини гірської та морської природи, знайомить із особливостями вбрання мешканців краю, наводить низку їхніх портретів. Спостережливим оком мандрівника оповідач фіксує увагу на різноманітних деталях. Наприклад:

“Різано, маленький городок на березі Боко-дінатарського залива. Сотня-дві хат прилипли по горі, починаючи від самої води. По середині сього маленького городка майдан, до половини вилонений каміннями, а на йому висока щогла; на вкруги хати на двох поверхах із крамницями та шинками в низу. Коли чоловік хоче пообідати або повечеряти в сім городі, мусить наперед сказати кому-небудь зготувати, бо інакше ніде й не з’їсть нічого. Найбільше сей город торгує вином, горілкою (ракія) та солею з Герцоговинцями і Чорногорцями.

Щоб йти в Чорногору, треба з Різано зразу підняти ся на високу, круту гору, що стіною відгороджує сю сотню хат від остальної землі. Дорога змією крутить ся по горі і чим дальше в гору, тим прикрійша стає” [29, с.7].

У нарисі йдеться про різні “племена”, що населяють цей регіон (коріничани, невесінці, гатчани, піва, дробняки, баняни, зубчани, цуци, езери та ін.). Автор звертається до історичного минулого Чорногорії в зв’язках із сучасністю, коментує народні пісні, які “найліпше показують, як між собою жили Чорногорці і Герцоговинці в не таку стару добу” [29, с.34]. Виявляється (і це вражає оповідача), що місцеві слов’янські народності “між собою ніколи не сиділи мирно і плем’я з племенем так само ворогувало, як і з Турком” [29, с.34]. З одного боку, мандрівник чує від співбесідників ідеалізовані відгуки про край як “якесь гніздо людей вільних, рівноправних, що ні про що інше й не дбають, як тільки здобути волю і рівноправність усім, не тільки Сербам, але всім Слав’янам” [29, с.13]. Або ж про одностайність і єдність балканців (“Тут, коли починається війна, то й жінки і діти йдуть на війну”). Але з іншого боку – оповідач бачить довкола майнову нерівність, незгоду між мешканцями регіону та інші невідповідності щодо почутого. Одним знайомцем автор явно симпатизує. Інші, навпаки, викликають у нього негативні емоції. Це спостерігається, наприклад, у портреті чорногорського попа-воєводи Міні: “Росту він був висше середнього, повний, лице товсте, очі маленькі на силу виглядали з-за сала, вуси чорні, короткі. У всьому його обличчю проглядала тупість, злість і лінь” [29, с.30]. Сатиричні штрихи помітно й у відтворенні поведінки цього священика і воєначальника з неабиякими амбіціями, схильного до диктату й бюрократизму: “Піп Міня держав себе, наче би він був справдешній генерал: мав коло дверей вартівника, що не пускав кожного в хату, а перш викликав Йовановича, писаря або Вербіцу, і вже коли вони дозволять, чоловік міг вступити до попа Міні” [29, с.30].

У нарисі подається інформація про витоки повстання в Герцоговині, про військові й організаторські здібності ватажка Пеко Павловича, до якого й направляється оповідач разом зі своїми товаришами. Характеристика цього діяча (“гайдамакував по Герцоговині”) мимоволі пов’язує долю балканських народів з українськими визвольними проблемами.

Нарис “Війна Слав’ян із Турками (1875—1878 р. р.)” складається з чотирьох розділів “Повстане у Герцоговині”, “Повстане у Боснії і Болгарії”, “Війна Сербів та Чорногорців”, “Війна Росії”. Він починається авторськими констатаціями та загальними спостереженнями щодо подій на Балканах: “Війна Росії з Туреччиною скінчилася. Тай не тільки скінчила ся, а ще думають, буцім Росія і

Туреччина стали такими друзяками, що, коли теє, так заразом будуть воювати з Англичанами. Хай і так ! Для нас усе одно, чи справді тепер Росія і Туреччина друзяки, чи ні. Діло тільки в тім, що війна Слав'ян із Турками, почавшись у половині 1875 р. герцоговинським повстанєм, уже скінчила ся і ми можемо глянути, як се діло почало ся, ішло і на скільки потрібна була як сама війна, так і способи, якими вона вела ся“ [29, с.75]. Виявляючи неабияку обізнаність із перебігом визвольних рухів у регіоні, оповідач постає як справжній літописець суспільно-політичних процесів у Південно-Східній Європі. Це й повстання у Герцеговині, Боснії та Болгарії, це й війни Сербії, Чорногорії, Росії з Туреччиною.

Автор прагнув закарбувати в пам'яті й зафіксувати на папері найрізноманітніші враження від подій, доки вони ще свіжі, доки не призабулись. Це жвавий і живий відгук на поточні проблеми балканських народів:

“З роками уява війни ослабне; ми будемо тільки лічити убитих і померлих від голоду, але число нічого не буде говорити — будуть одні із перших без'язики і багато треба серця чоловікови, щоб почути, що вони говорять. Ми не зможемо уявити, що терпить тепер кожний, замішаний так або інакше, се діло війни. Діла наших днів так не тулять ся до тешерішнього розуміння чоловіка, що нам конечно треба про них тепер же говорити, щоб скільки мога ясніше уявити собі нещастє наших братів на півдні і сході.

У всякім разі будемо старатись як можна бути всестороннійші“ [29, с.76].

У нарисі наголошується, що ще з XV століття, коли “всі слав'янські землі балканського півострова до решти підпали Туркам“, не припинялися спроби пригноблених народів визволитися з ярма: “З того часу аж до сьогоднішнього дня не пропадає думка вигнати Турків із Європи; часом вона буває сильнішча, часом слабне, але ніколи не вгасає“ [29, с.76-77]. Автор досить критично висловлюється з приводу надій на підтримку цієї боротьби з боку Московської держави. Адже її правителі, як правило, або лишалися байдужими до визвольних рухів іногородців, або ж виконували жандармські функції по їх придушенню. Оповідачеві це добре було відомо хоча б з історії свого народу та його волелюбних прагнень: “...Для руських царів балканські Слав'яне були мало не п'яте колесо в возі, хоча й як і самі балканські Слав'яне, так і ближчі їх сусіди Малороси, неперестанно нагадували московським царям про Турків і просили їх помочи у війні з ними. Але московським царям не було ніякого діла до балканських Слав'ян. Юрій Крижанич, Хорват, що прийшов до Алексія Михайловича з думкою об'єднання всіх Слав'ян, був засланий в Сибір. В нову добу з людьми, що проповідали рівність і брацтво всіх Слав'ян, петербурські царі обходили ся не ласкавіше: Шевченко, М. Костомарів і Куліш, як основателі кирило-методіївського брацтва, за одне тільки бажанє, щоб „потекли в одно море слав'янської ріки“, як казав Шевченко, були послані теж мало не в Сибір. Тарас таки її попробував. Цар Микола, що хотів саме небо замінити салдатською шинелю, не тільки не думав помагати балканським Слав'янам висвободити ся з під турецького панства, а ще піддержував самого турецького султана і боронив його від єгипетського Паші, що було збунтував ся. Визволяти ся від Турків приходило ся балканським Слав'янам самим“ [29, с.78].

Нарис “В Любляні“ завершує книжку. У ньому розповідається про мимовільне відвідання цього міста автором нотаток під час мандрівки з Трієста до Загреба. Це була не дуже приємна okazія – у подорожнього розболілась голова. Тому він і змушений був вийти з вагона. Проте це дало можливість детально ознайомитися з досі невідомим для героя містом та його колоритними мешканцями, оскільки “бігаючи то сюди, то туди по полуденній Цісарщині (Австрії)“, йому “ні разу не приходилось зупинити ся в Любляні, чи як німці кажуть: Ляйбах“ [29, с.181]. Автор фіксує дату цих відвідин – 1877 рік. Ця зупинка в Любляні стала певним відкриттям своєрідного мовного світу,

оскільки мешканці говорили дивною слов'янсько-німецькою мішаниною. Оповідач запримітив, що "сербо-хорватська мова не так далека від хорутанської", тож знайшов багато вдячних співрозмовників. Подавши розгорнуті описи Любляни, що розкинулась на берегах однойменної річки, автор більшу увагу звертає на містян, їх ставлення до спроб онімечення місцевого населення, що називає себе країнцями (від Країна – І.Н.). Автор записок дивується надзвичайній приязні, яку виявляють до нього як вихідця з Росії балканці. Країнці ідеалізують Московщину, чекають, що вона допоможе їм обстоювати свої національні інтереси, зокрема в протистоянні онімеченню. Спроба оповідача розвіяти ці ілюзії, пославшись на "майський (1876) указ царя російського, котрим заборонена наша українська мова в Росії", щире попередження ("таке, кажу, було би і з вашою народністю!") не знаходять розуміння. Країнцям правда про Росію як "тюрму народів" здається такою неймовірною, що вони цьому не бажають вірити.

У своїх "Австро-руських споминах" (1867-1877) М. Драгоманов згадує Ф. Василевського як одного з тих українців, що "їздили добровольцями в герцеговинсько-сербське повстання", а ще як популяризатора місцевих авторів – "перекладав і перероблював на нашу мову твори Свет[озара] Марковича" [20, с.213]. Цей балканський діяч (письменник, мислитель, публіцист, критик), за словами мемуариста, "виробив собі оригінальну політичну філософію, в котрій досить органічно зілляв космополітично-прогресивні тенденції з національними змаганнями сербів, і поставив соціалістичні аспірації на ґрунті готового демократично-задружного побиту сербського народу" [20, с.212]. Переклад об'ємної праці С. Марковича "Србја на Истоку" Ф. Василевський вирішив репрезентувати під іншою назвою – "Що робити Сербії межі балканськими слов'янами?", додавши заувагу: "переклав і примірами пояснив Софрон Круть". У "Передньому слові перекладача" він констатував: "З початку 70-х років нашого віку у Сербській громаді, розкиданій по різних державах, проявився дуже сильний рух до волі. Тіки річ "воля" така широка, що люде по своїй охоті пхають у ню всяку всячину, котра і зовсім не стосується до цеї речі [3, с.143]. І далі Ф. Василевський веде мову про сербську "омладину" (об'єднану сербську молодь), яка діяла в 1860-1870-х рр. і одним із своїх керівників мала С. Марковича. Метою цієї організації було "з'єднання всіх сербів до купи – у одну державу", а от "як воно буде, що буде з того з'єднання, яке життя простого народа буде у тій новій державі про все це "омладині" було байдуже" [3, с.143]. Проте серед цього загалу знайшовся-таки очільник, який показав співвітчизникам, "яким прямцем іде весь рід людський і як через це повинно зєднати всіх сербів у одну державу і якою вона повинна бути" [3, с.143]. Ним виявився С. Маркович, якому не судилося дожити й до свого тридцятиліття (помер у 1875 році). І Ф. Василевський не приховує свого роздратування й ноток осуду, ведучи мову про оточення цього подвижника, котрий був "замучений в тюрмі тими ж вільнодумцями, котрі пішли своїм прямцем з'єднання всіх сербів у одну державу", бо "готові кожного чесного чоловіка задушити, щоб не говорив правди людям, а все з'єднання обернути на свою тільки користь" [3, с.143-144]. Переклад праці С. Марковича "Србја на Истоку" став виявом глибокої шани з боку Ф. Василевського до його патріотичної діяльності. Проте ця робота українського письменника так і залишилася неопублікованою.

Поетичного хисту за собою Ф. Василевський не помічав. Тому надсилав на Україну буквальні переклади з південнослов'янських ліриків з тим, щоб на основі цих підрядників хто інший здійснював кваліфіковані художні переклади й переспіви. Врукописному фондї Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника в Львові зберігається низка листів Ф. Василевського, надісланих до редакції "Правди" з південнослов'янських міст Белграда, Кастеланова, Грахова протягом 1875-1876 рр. Один з цих дописів містить підрядкові переклади віршів "У бій, брати" й "Що то було? – нічого!", до яких подано приписку: "Оці дві штуки незвісного поета перекладені з сербського. Вони

мені дуже подобались й я їх заходів перекласти, але, як кажуть, не все те можна, що хочеш... Підправте, як можете, й надрукуйте. Сам я до вірші ніяк не гоюсь” [4, арк.2].

Що ж до перекладів прози, то в даній царині митець почувався впевненіше. Вдалим був його спільний з І. Белеєм переклад з польської “Малюнків вуглем” Генріка Сенкевича, видрукований у збірнику “З чужих зільників” у Львові в 1885 р. (увійшли також подані українською в перекладах І.Франка тексти “Сліпенька” М.Вагнера, “Меліса” Брет Гарта, “Чотири дні” В.Гаршина, “Хоре серце” Ф.Достоевського, “Напад на млин” Е.Золя).

Звертався Ф. Василевський і до оригінальної новелістики. Так, до одеського альманаху “Нива” ним було подане оповідання “Злодій (Зразок з сучасного життя)”, але цензура не пропустила твору до друку, оскільки “в основу этого рассказа, содержание которого взято из народного быта, положена та мысль, что правды никакой не было и не будет на свете; что каждый желающий обеспечить собственное спокойствие, должен крепко держаться пословицы: с сильным не борись, а с богатым не судись» [57, арк.12]. Об’єктом уваги письменника є драматична доля правдошукача Охріма Стецюка, людини чесною, принциповою і справедливою. Це заможний господар, який не замикається в світі власних проблем, а дбає про громаду, про захист її інтересів. Але в боротьбі зі зловживаннями волосного старшини, підтримуваного місцевими жидами-шахраями, Окрім отримує поразку – потрапляє у вміло влаштовану пастку і врешті в ув’язнення буцімто за крадіжку громадських грошей. Тим часом Стецюкове господарство занепадає. Неможливість знайти справедливість у світі, де заправляють негідники – від волосного старшини до мирового судді, справника й судового слідчого, призводить героя до втрати моральних орієнтирів, пияцтва. Саме через такий викривальний пафос оповідання Ф. Василевського, суголосне з творами Панаса Мирного, Б. Грінченка, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, й було заборонене. Як визнавав цензор Н. Фрейман, “рассказ этот, производящий подавляющее впечатление, действительно убивает всякую веру в возможность достигнуть честным путем правды; (...) едва ли удобно обобщением единичны случаев злоупотребления приводит неразвиты читателей к тому убеждению, что и честные стремления не осуществимы” [57, арк.12].

Оповідання “Злодій” має безпосередній зв’язок з рукописом Ф. Василевського “Про селянські громадські порядки” (1883), що теж був заборонений до друку. В передмові автор наводить сумну картину: “Не раз приходится чути від селян, як вони скаржаться на своє сільське та волосне начальство – старшину, старосту, суддів, що вони роблять не по правді, тягнуть руку за панамі, орендарями, багатирями, а простому людові не дають ніякої поради та допомоги. А найбільш народ ремствує на волосних та сільських писарів, бо то народ письменний, а рідко коли трапиться між ними путяща людина, він то всім і вероводить задля своєї, а не громадської користі, бо знає, що куди й як повернути і, накоївши людям лиха, сам сухий з води вийде” [5, арк.42] *. Тож призначенням цієї книжки, яка так і не побачила світу, й було з’ясувати селянам, які права має громада, щоб протистояти свавільникам. В окремих розділах увага зверталась на сільський і волосний сходи, діяльність волосного правління, попечителя мирського капіталу та ін. Дослідник Л.Куценко наголосив на суголосності даного матеріалу Ф. Василевського та драми “Бурлака” (“Чабан”) І. Карпенка-Карого. Зокрема він зазначив: “Єлисаветградський статистик Теофіл Василевський 1883 року написав статтю “Про селянські громадські порядки», присвячену складним стосункам сільської старшини, писарів із сільською біднотою. Очевидно, вона була предметом обговорення на зібранні товариства, принаймні обговорювалася її проблема – сільське начальство і безправний люд, зловживання старшини через відсутність статистичного обліку і контролю. Дивно, але саме про це і йдеться вже в 1-й та 2-й явах першої дії драми “Бурлака”

(“Чабан”), написаної того ж року. Більше того, тема сваволі старшини є провідною і для статті, і для драми, герой якої так характеризує стосунки старшини і селян: “Петро. Ні, братці, не так нам Михайло допік, щоб і тепер йому мовчати! Аби був чоловік, щоб шлях показав, то ми його приструнчим! Звісно, мов темні, а він з писарем і робе, що схоче”. Перегукки настільки очевидні, що не викликає сумніву той факт, що Тобілевич під впливом знайомства зі статтею Василевського взявся до написання драми, життєва колізія лягла в основу конфлікту п’єси” [31, с.75-76].

* Посилання на цю цитату здійснюємо не за опублікованим, а за архівним джерелом, у зв’язку з наявним різночитанням у її фінальній частині.- І.Н.

Як бачимо, Ф. Василевський писав і про нагальні потреби свого народу, і про злободенні проблеми представників інших націй. Як відзначав І. Франко в “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, цей митець “полишив по собі пам’ять у нашій письменстві, спеціально зв’язану з подіями серед придунайських слов’ян” і у своїй творчості “виявляє неабиякий талант інтелігентного спостерігача з дуже критичним поглядом на людей при всій прихильності до поневолених слов’ян. До нього треба додати гарну мову та іноді колоритний, живий спосіб оповідання” [56, с.346-347]. І Каменярь, і його побратим М. Павлик були дуже прихильні до Ф. Василевського і сподівались від нього нових і нових творчих знахідок. Так, у листі до публіциста від 12 січня 1878 року Михайло Іванович нотує: “За Вашу працю дуже Вам вдячні будемо, бо щодо полуденної слов’янщини, то між нами нема нікого, то б міг писати про це. Добре б було, якби Ви могли навсігди писати про це” [8, с.130]. Але цього “навсігди” не трапилось. Дуже швидко ім’я Софрона Крутя зникло з літературного обрію і з’явилося знову лише в 1905 році турботою І. Франка, який дбайливо зібрав розкидані по рідкісних виданнях нариси і подав у згаданому вже збірнику “Записки українця з побуту між полудневими слов’янами”, запропонувавши до нього власну передмову.

В рецензії на книгу Ф. Василевського відомий критик і літературознавець С. Єфремов визнав: “Записки українця” і самі по собі цікаві, а ще більше – як “людський документ» до патології громадського життя “во время лютее”. Таких живих небіжчиків, як Софрон Круть (...) у нас гурт незлічений. Багато їх опісля розцуралися зовсім з рідним словом і, може, навіть знадували про свої перші спроби з певного роду зневагою – “увлеченія молодості”, мовляв, – дарма, що в тих “увлеченіях” вилилось краще, що було в душі у чоловіка” [22]. Таке бачення долі й творчості Ф. Василевського не далеке від істини. Скільки подібних талантів поглинуло тогочасне життя – можна лише гадати. С. Єфремов завершує рецензію досить промовисто: “Записки українця” до решти вичерпали запас літературних та ідейних змагань автора. Дуже звичайна у нас і занадто сумна це історія” [22].

Краще зі спадщини Ф. Василевського заслуговує на увагу і нашого сучасника. Лишається тільки пошкодувати, що “Записки українця...” після 1905 року так більше й не перевидавались. Нині, коли увага всього світу час від часу буває прикута до подій на Балканах, нариси письменника, певна річ, зацікавлять багатьох спробою проникнення в тайники психології і поведінки представників Сербії, Чорногорії, Словенії, Хорватії, Боснії, Герцеговини. Це документальне свідчення давніх громадських і культурних зв’язків, дружніх стосунків між українцями та їх південнослов’янськими братами.

Сторінки життя і творчості митця знаходять інтерпретацію в літературних публікаціях [36; 37; 39; 40], які засвідчують, що інтерес до нього не зменшується й нині. Сучасники запам’ятали Ф. Василевського як діяча, “не пред’являючого претензій ни на славу, ни на почеси, роскоши и удобства” [54, с.554]. Та чи буде правильним, якщо ми, херсонці, призабудемо цього мандрівного

письменника, вояка-добровольця й достеменного подвижника статистичної справи на Півдні України і не вшануємо його славні діла хоча би в назві вулиці чи бібліотеки в нашому обласному центрі?!

Література

1. Веселка: антологія української літератури для дітей: у 3 томах / упорядк., літ.-критич. нариси Б. Й. Чайковського; передм. І. І. Пільгука. - К.: Веселка, 1984.-Т.1.- 551 с.
2. Вишневська Н. Дніпрова Чайка і її твори / Надія Вишневська // Дніпрова Чайка. Вибрані твори.- К.: Дніпро,1987.-С.5-20.
3. Відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України.- Ф. 3.- № 3112.
4. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.- Ф. [О. Барвінського].- № 4509.- П. 295.
5. Відділ рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – Ф.Х.- № 18048.
6. Відділ рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – Ф.Х. - № 34906.
7. Водяна П.М. Дніпрова Чайка / П.М. Водяна // Література рідного краю: посібник-хрестоматія: письменники Миколаївщини.- Миколаїв,1994.- С.71-74.
8. Возняк М. Громадський Друг (1878-1928) / Михайло Возняк // Червоний шлях.- 1929.- № 4.- С.130-131.
9. Голобородько О. Василевські / Олександр Голобородько // Наддніпрянська правда.- 1991.- 12 грудня.
10. Голобородько О. Дніпрова Чайка та Софрон Круть / Олександр Голобородько // Голобородько О. Живильні промені: краєзнавчі розвідки, портрети сучасників.- Херсон: ПАТ "ХМД", 2014.- С.51-56.
11. Голобородько Ю. К. Статистик земства / Юрій Голобородько // Вивчаємо українську мову та літературу.- 2005.- № 22/23.- серпень.- С.32-37.
12. Голобородько Я. Письменники і Херсон / Ярослав Голобородько.- Херсон,2003.- 126 с.
13. Гольберг М.Я. Феофан Василевський і його роль в розвитку українсько-південнослов'янських громадсько-політичних і літературних взаємин / М.Я.Гольберг // Тези доповідей V звітної наукової конференції Дрогобицького державного педагогічного інституту за 1962 рік.- Дрогобич, 1963.
14. Дей О.І. Українська революційно-демократична журналістика: проблеми виникнення і становлення / О. Дей.- К., 1959.-
15. Державний історичний архів України в м. Києві. - Ф. 419.- Оп.1. - № 1193

16. Дніпрова Чайка і розвиток української культури: Тези міжвуз. наук. конф.- Херсон, 1991.- 112 с
17. Дніпрова Чайка. Твори: у 2-х томах / Дніпрова Чайка.- Харків: Рух, 1931.- Т.1.- 326 с.
18. Дніпрова Чайка. Твори: у 2-х томах / Дніпрова Чайка.- Харків: Рух, 1931.- Т.2. – 296 с.
19. Драгоманов М.П. Вибране: “...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні” / упоряд. та автор історико-біографічного нарису Р.С.Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри / М. П. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991.- 688 с.
20. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: у 2-х томах / М. П. Драгоманов. – К.: Наукова думка, 1970.- Т.2.- 595 с.
21. Енциклопедія історії України: у 10 томах / редкол.: В. А. Смолій та ін.- К.: Наукова думка, 2003-2013.
22. Єфремов С. [С. Є.]. Софрон Круть. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905 (Рец.) | Сергій Єфремов // Нова громада.- 1906.- № 6.- С.165-166.
23. Знаменні і пам'ятні дати Херсонщини на 1995 рік: бібліографічний покажчик.- Херсон, 1994.- 69 с.
24. Історія української літератури: у 8 томах.- К.: Наукова думка, 1969.- Т.4.- Кн.1.- 435 с.
25. Калиниченко Ірина, Марущак Олена. Лицарі України / Ірина Калиниченко, Олена Марущак // Історія Просвіти Херсонщини.- К.- Херсон, 2002.- Т.1.- С.3-6.
26. Каляка М. Літературна лоція Херсонщини (XVII – початок XXI ст.): довідник: У 2 томах. - К.: Просвіта, 2009.- Т.1.- 260 с.
27. Килимник О. Дніпрова Чайка // Твори.- К.: ДВХЛ, 1960.- С.3-20.
28. Конощенко А. Дніпрова Чайка: спогади / Андрій Конощенко // Україна. - 1927.- № 5.- С. 121.
29. Круть Софрон. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами / передм. І.Франка / Софрон Круть. - Львів, 1905. – 210 с.
30. Кутинський М. Некрополь України: довідник про місця поховання або місця смерті видатних українських історичних і культурних діячів від давнини до сучасності / за ред.І. Шишова / Михайло Кутинський // Дніпро.- 1990.- № 6.- С.137-144.
31. Куценко Л. “Народу самосійні діти...”: Українська доля Дикого поля / Леонід Куценко.- Кіровоград: Спадщина, 2005.- 120 с.
32. Макієнко О.А. З історії розвитку та діяльності земської статистичної служби в Херсонській губернії (70-80-і рр. XIX ст. / О.А. Макієнко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття.- Запоріжжя, 2000.- Вип.5.- С.119-129.

33. Макієнко О.А. Ф. О. Василевський – статистик херсонського земства: до 150-річчя від дня народження / О.А. Макієнко // Південний архів: історичні науки: зб. наук. праць.- Херсон, 2005.- Вип. 18.- С.96-107.
34. Местная хроника // Юг.- 1901.- 31 серпня.- С.2.
35. Немченко І. Здобутки і втрати Теофана Василевського / Іван Немченко // Історія Просвіти Херсонщини. – Херсон: Просвіта, 2001. – Т.1. – С. 72 – 83.
36. Немченко І. Казка про Чайку Дніпрову / Іван Немченко // Немченко І. Казки мого краю: Художні оповіді.- Херсон: Айлант,2004.- С.27-30.
37. Немченко І. Освідчення Теофана Василевського / Іван Немченко // Засніженість: вірші. – Херсон: Ант, 1996. – С.8-9.
38. Немченко І. Поезія Дніпрової Чайки: монографія / Іван Немченко.- Херсон: Вид-во ХДУ, 2002.- 130 с.
39. Немченко І. Розмай: смутки Дніпрової Чайки: вірш / Іван Немченко // Немченко І. Шлях на Снігурівку: вірші, драматичні поеми.- К.- Херсон: Просвіта,2007.- С.147.
40. Немченко І. Світло надії: драматична поема / Іван Немченко.- К.- Херсон: Просвіта,2007.- 16 с.
41. Немченко І.В. Херсонські сторінки життя Дніпрової Чайки // Південний архів.- 1993.- № 1.- С.37-46.
42. Овсяннико-Куликовський Д. Н. Литературно-критические работы: в 2 томах / Д. Н. Овсяннико-Куликовський.- М. : Художественная література, 1989.- Т.2.- 526 с.
43. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год.- Херсон, 1912.- С.10.
44. Пінчук В. Дніпрова Чайка. Життя і творчість.-К.,1984.- 119 с.
45. Приватний архів О.Г. Дроб'язко в м. Києві.
46. Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток Русова 1885-1889 рр. / О. Рябінін-Скляревський.- Запоріжжя, 2003.- 72 с.
47. Соціально-побутові пісні / Упоряд.і передм. О.М.Хмільовської.- К.: Дніпро,1985.- 331 с.
48. Українська літературна енциклопедія: у 5-ти томах.- К.,1988.- Т.1.- 536 с..
49. Українська радянська енциклопедія: 2-е вид.- К.,1978.- Т. 2.- С. 130.
50. Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: у 5 томах.- Т.1. Українська дожовтнева література і слов'янський світ.- К.: Наукова думка, 1987.- 501 с.
51. Український радянський енциклопедичний словник.- К., 1986. – Т.1.- С.252.
52. Українські літературні альманахи і збірники ХІХ – початку ХХ ст.: бібліографічний покажчик.- К.: Наукова думка, 1967.- 371 с.

53. Українські письменники: біобібліографічний словник: у 5 томах.- К.: Держлітвидав України, 1963.- Т.2.- 752 с.
54. Ф. А. Василевский: некролог // Известия Херсонского уездного земства.- 1915.- № 20.- 15 травня.- С.551-554.
55. Франко І.Я. Від редакції / І.Франко // Софрон Круть. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. - Львів, 1905. – С.І-ІV.
56. Франко І.Я. Зібрання творів: у 50-ти томах / І.Франко.- К.: Наук. думка, 1984.- Т. 41.- С. 346-347.
57. Центральный государственный исторический архив России в г. Санкт-Петербурге.- Ф. 777.- Оп. 3.- № 5.
58. Шевченко Р. Дніпрова Чайка: біографічно-критичний нарис / Роман Шевченко // Дніпрова Чайка. Твори: у 2-х томах.- Харків: Рух, 1931.- Т.1. – С.5-54.
59. Щепкин Е. Н. Партия К.-Д. / Е. Н. Щепкин // Юг.- 1905.- 18 листопада.- С.2-3.

Немченко, І.В. Феофан Василевський : мандрівний письменник, вояк-доброволець і подвижник статистики / І.Немченко // Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори) : літературно-науковий збірник. - Вип. 11. — К.—Херсон : Просвіта, 2015. — С. 102-133.